

III. ПРАБЛЕМЫ ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛОГІІ І КАГНІТЫЎНАЙ ЛІНГВІСТЫКІ

А.І. Белая (Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт)

МЯЖА ЯК НАЦЫЯНАЛЬНЫ ЛОКУС КУЛЬТУРЫ Ў ТВОРАХ БЕЛАРУСКАЙ МАСТАЦКАЙ ПРОЗЫ

Сённяшняя цікавасць да спецыфікі нацыянальнага мыслення ў пэўнай меры ёсць неўсвядомленае супрацьстаянне і адначасова выклік ідэям глабалізму, рэалізацыя якіх вядзе да нівеліроўкі нацыянальных культур. «Мы інтуітыўна адчуваем адрозненні ў тым, як успрымаюць свет розныя народы, можам суаднесці пэўныя светапоглядныя рысы з тымі або іншымі... якасцямі нацыянальнага, аднак на аналітычным узроўні вызначэнне тыпалогіі нацыянальнага светабачання з'яўляецца ўсё ж не такой лёгкай справай. ... І тут, думаецца, вялікую карысць можа прынесці вывучэнне таго, якім чынам праламляецца нацыянальны вобраз свету праз прызму мастацтва...» [1; 68]. Адметнасцю мастацкай парадыгмы беларускай літаратуры, адзначае Я. Гарадніцкі, з'яўляецца яе схільнасць да прадметнага бачання, што, на думку даследчыка, надвычай яскрава рэпрэзентуе проза К. Чорнага, герой якога часцей за ўсё «ўпершыню сустракаецца чытачу звычайна на нейкім вельмі канкрэтным, паказаным аўтарам з усёй скрупулёзнасцю, дэталёва апісаным месцы... Прыкметы канкрэтнай мясціны... падаюцца ва ўсёй падрабязнасці і рэальнай увасобленасці», але разам з тым прасякнуты і сімвалічнымі адценнямі» [2; 144]. Якасць нацыянальна адметнага прадметнага бачання эфектыўна забяспечваюць локусы культуры - канкрэтныя назоўнікі, якія абазначаюць прасторавыя паняцці, што рэгулярна ўзнаўляюцца «ў тэкстах культуры» і «надзяляюцца сімвалічным значэннем, г.зн. метафарызуюць нейкую ўласцівасць быцця» [3; 138]. Локусы культуры, найбольш арганічныя для беларускай прозы, безумоўна, з'яўляюцца ўніверсальна-прэцэдэнтнымі феноменамі, але ў яе кантэксце набываюць адметныя сэнсавыя канатацыі, абумоўленыя нацыянальным гісторыка-культурным вопытам, якія ўплывае на характар аўтарскай канцэпцыі свету і чалавека.

Адным з ключавых прасторавых паняццяў беларускай літаратуры першай трэці ХХ стагоддзя з'яўляецца паняцце «мяжа», якое ў мастацкіх тэкстах набывае багатыя і рознаскіраваныя экспрэсіўныя і сэнсава-каштоўнасныя канатацыі. У вершы М. Багдановіча «Мяжы» грамадзянская (дэмакратычная і гуманістычная) пазіцыя аўтара рэалізуецца праз адмаўленне межаў, што падзяляюць людзей, народы і дзяржавы, скоўваючы іх магчымасці на шляху да характа і дабрабыту «багацця і красы». Але М. Багдановіч, як трапна сказаў А. Бабарэка, прыйшоў не з вёскі ў горад, а «з гораду ў Беларусь» [4; 635]. Для большасці ж нацыянальных твораў, з іх вясковай, а часцей хутаранскай свядомасцю, межы – гэта не так сацыяльнае зло, як «прыватная тэрыторыя» чалавечай душы. Безумоўна, проза часоў «вялікага пералому» вымушана была кіравацца пераважна негатыўнымі тэндэнцыямі ў адлюстраванні праблемы сялянскіх межаў. Аднак «непадробным і сапраўдным» у жыцці і праўдзівым мастацтве, як лічыў А. Блок, можа быць толькі «дваістае (любоў – варажасць)» [5; 276] пачуццё. Яно настойліва прабіваецца скрозь стандарты нарматыўнай эстэтыкі. Яўгену Бурцеліку, герою апавесці С. Баранавых «Межы», мяжа напачатку ўяўляецца маленькім ручайком, якога і не заўважыш у добрым жыцце. А вось для «чалавека з раёна», які агітуе за калектыў у вёсцы Брод, гэта плошча каля пяцідзсяці дзесяцін, і зарастае яна дзікай травой. У роздуме, выкліканым падлікамі агітатара, Яўген згадвае, што межы не про-

ста без карысці займаюць усё поле, а падзяляюць непадзельнае (багдановічаўскі свет, поўны багацця і красы...) на «тваё» і «маё». У свядомасці героя паўстала пытанне: «Дык што ж такое – “тваё” і “маё”?» [6; 70]. Гэтым пытаннем пісьменнік акцэнтую сацыяльнае напаўненне локуса межаў, хоць тут досыць адчувальны і філасофскі матыў. У словах іншага героя аповесці, «справядлівага чалавека» Лявона Махавіка, мяжа выступае як сімвал аксіялагічнай пераемнасці, і не толькі ў плане ўніверсальна пазітыўнага разумення «ўлады зямлі», як яе вызначыў Г. Успенскі. Топас мяжы якраз і рэалізуецца як «локус», яскравы прэцэдэнт нацыянальнай культуры, адно з «азначаемых бацькаўшчыны». «...Як я тую бацькаўскую зямельку злучу... з нечаю чужою? Мне думаецца – грэх гэта нават. Тут ведаеш, што, гэта, мая палоска, мая тая мяжа. Дык як успамянеш – як жа... тады нават і следу не застанецца – не знойдзеш, не ўбачыш сваёй роднай зямелькі» [6; 51]. Ва ўсхваляваным маналогу малапісьменнага селяніна можна пазнаць ахарактарызаванае І. Буніным філасофскае адчуванне сувязі з былым, далёкім, агульным, якое «пашырае нашу душу, наша асабістае існаванне, нагадвае нашу далучанасць да гэтага агульнага» [7; 49].

Калі Яўген Бурцелік уступае ў «калектыў Аніся», яму даручана злучыць у адно сваю і Анісеву палосы. Яўген уяўляе, з якім задавальненнем, нават злосцю, бліскучы лямех разарве мяжу. Аднак надта глыбока ў яе ўрасло роднае карэнне! «Успаміны ўзялі душу ў палон і не давалі Яўгену пагнаць каня». Малады араты згадвае, як у дзяцінстве маці пасылала яго на мяжу рваць купалкі, а на змярканні часта выпраўляла прынесці дзевяць каменьчыкаў – па тры з трох межаў, – выпарвала імі гладышы і клала гэтыя каменьчыкі ў малако. Тады яно доўга не скісала і было шмат смятаны. У купальскую ноч па межах нібыта хадзілі ведзьмы і пырскалі на іх малаком, надоеным ад кароў у тых хлявах, дзе вароты не пазатыканы крапівой-пякучкай. У выніку малако рабілася пустым, бескарысным. Яўген думае і пра сваю жонку Макрыну: «Залетася яна палола лён, а я касіў канюшыну... Сядзелі на гэтай мяжы. <...> Я тады першы раз... пацалаваў яе» [6; 70]. Не дзіва, што канюшыну Яўген у той дзень так і не скасіў. Мяжою да грушы-дзічкі вядзе свайго «ідэалагічна бездакорнага» героя на спатканне да Зосі Прыдатнай Ц. Гартны («Сокі цаліны»). Душэўны стан Рыгора Нязвычайнага ў гэтым эпізодзе надзвычай суладны наваколлю: «Разгойданае цюканне сэрца, ненасытная прага салодкага эфірнага паветра, подыхі лёгкага ветрыку...» [8; 190]. У спадзяванні ўбачыць Рыгора перад ад’ездам Зося таксама «ішла мяжою, між зялёнага... ячменю. Яе абдавала густым салодкім водырам зялёных палёў; надавала бадзёрасці і маладога дзівочага задзёру» [8; 212]. Межы выяўляюцца часткай агульнай гарманічнай карціны светабудовы, асабліва ў час жніва, калі «жанцы», паяднаныя супольным пачуццём, па словах Ц. Гартнага, «як жрацы перад алтаром» [8; 463]. Шырокае палатно жытніх ніў на першы погляд здаецца злітным, суцэльным. «Але роўныя ніткі-межы ўдаўжкі рэжуць цэлы кусок на вузкія шнуркі-палоскі. Многа іх выразана з гэтага палатна. І кожная палоска з далёкага далёка, з дому, заве да сябе гаспадара...» [8; 463].

У аповесці С. Баранавых фінал сюжэтнага дзеяння, звязанага з заворваннем мяжы, выразна не акрэслены. Ва ўспрыманні Яўгена яе лірызаваны вобраз (спелая канюшына, сінія кветкі лёну, гуд рупных пчол) робіцца непадзельным з вобразам жыцця і кахання. «...Мяжа такая доўгая-доўгая! Калі сядзіш на ёй – не відаць канца...» [6; 70]. П. Галавач («Спалох на загонах») ставіць локус мяжы ў кантэкст класавай барацьбы на вёсцы, што і вызначае арсенал мастацкіх сродкаў у аўтарскіх апісаннях. «...Плугі ўздымалі зямлю. Зямля лёгка выпроствала грудзі, раскрывала нутро сваё людзям... што прыйшлі... разарваць на ёй векавыя ланцугі меж» [10; 210]. Між тым мяжа «настаражылася, ашчацінілася леташняй сухой дзікай травой»; «выпрасталася, выгнулася на сярэдзіне...». Яна ўпарта не здаецца, і ўсё ж урэшце рэшт «на раллі, парванай на кавалкі, ляжала праз увесь узгорак цела былой мяжы» [10; 211-212]. У сімвалічным

полі палягае вобраз мяжы і ў аповесці Я. Коласа «Адшчапенец». У вёсцы Затонне пасля запісу ў калгас «лёгкага на руку» Амялляна Нічыпарука каля стала робіцца чарга. «Парог... між сходам і калгасам, пяройдзены, людзі апынуліся на другім боку мяжы» [11; 129].

На мяжы спрадвеку знаходзілася месца захавання беларусамі скарбаў. Міхалка (К. Чорны, «Трэцяе пакаленне») назірае, як Скуратовіч закопвае гаршчок пад палявой грушай-дзічкай, што расла паміж лесам і хутарам. Калі Скуратовіч апынуўся пад следствам, хлопец часта ўпотаі ад усіх хадзіў да дзічкі, «глядзеў, як больш і больш пад ёю дзірванее зямля...» [9; 61]. Месца, дзе Скуратовіч закапаў золата, вядома і Толіку, і Наўмысніку. У свой час і Сэдас сказаў Скуратовічу-малодшаму: «Пад вашай дзічкай закапана маё золата, повен гаршчок» [9; 205]. Калі ім урэшце давялося трапіць на былы хутар, то ўбачылі, што і самой дзічкі, і шырокай мяжы, на якой яна расла, няма. «Месца... пазналі па пяньку ад дзічкі» [9; 205]. Праз сюжэт «казкі выхаднога дня», якую зазвычай расказвае дзецям Ірына Назарэўская, у рамане таксама праходзіць матыў скарбу, знойдзенага дзяўчынкай у навалніцу пад вывернутым дрэвам. Самыя каштоўныя скарбы, як пераконвае айчынная літаратура, – скарбы чалавечай памяці. Нездарма да сімвалікі мяжы звяртаецца ў рэтраспекцыі пачуццяў дзядзькі Антося Я. Колас: «Даўно пажалі тое жыта і тья межы заралі, што дзядзькаў смутак калыхалі...».

Такім чынам, мяжа як нацыянальны локус культуры метафарызуе, з аднаго боку, гуманістычныя каштоўнасці асобы, выступае як тэрыторыя любові і ўдзячнай шчыmlівай памяці, сінтэз пачуцця, працы і характа, паўнаты жыцця. З другога боку, мяжа ўвасабляе сацыяльнае зло, і гэта асабліва актуальна ў прозе часоў «вялікага пералому». Мастацкая сімваліка працэсу барацьбы з межамі схіляе да думкі аб складанасці шляхоў да новага жыцця і аб сумніўнай вартасці перамен, якія цягнуць за сабой знішчэнне пэўных сутнасных асноў, размыванне індывідуальнасці, робяць замах на чалавечую самасць.

Літаратура

1. Гарадніцкі, Я. А. Паэтыка беларускай літаратуры XX стагоддзя : суб'ектна-аб'ектныя адносіны / Я. А. Гарадніцкі. — Мінск : Беларус. навука, 2010. — 332 с.
2. Гарадніцкі, Я. А. Структурны аналіз літаратурнага твора: стылявы і светапоглядны аспекты / Я. А. Гарадніцкі // Актуальныя праблемы літаратурнай адукацыі на сучасным этапе рэформы школы: Зб. навук. арт. / Склад. А. І. Бельскі, М. Ф. Пячанко. — Мн. : НІА, 2003. — С. 144 — 148.
3. Лассан, Э. Лінгвокультуралогія. Очерк руской концептологіі: Учебное пособие для студентов / Э. Лассан. — Vilnius : Vilniaus pedagoginio universiteto leidukla, 2008. — 140 p.
4. Бабарэка, А. Збор твораў. У 2 т: Том 1. Літаратурна-крытычныя працы. — Вільня : Інстытут беларусістыкі, 2011. Беласток : Беларускае гістарычнае таварыства. — 939 с.
5. Чуковский, К. Современники: Портреты и этюды / К. Чуковский. — Минск : Нар асвета, 1985. — 575 с.
6. Баранавых, С. Дзве аповесці / С. Баранавых. — Мінск : Беларусь, 1967. — 316 с.
7. Бунин, И. А. Собрание сочинений. В 6 т. Т. 5. Жизнь Арсеньева. Тёмные аллеи; Рассказы 1932-1952. / Редкол.: Ю. Бондарев и др.; Подгот. текста и коммент. А. Бабореко; статья-послесловие А. Саакянц / И. А. Бунин. — М.: Худож. лит., 1988. — 639 с.
8. Гартны, Ц. Сокі цаліны : Раман у чатырох квадрах / Ц. Гартны. — Т. 1. — Мінск: Дзярж. выд-ва БССР, 1957. — 479 с.
9. Чорны, К. Збор твораў. У 8 т. / К. Чорны. — Т. 5. Раман, дзве аповесці. — Мінск: Маст. літ., 1974. — 446 с.
10. Галавач, П. Спалох на загонах: Аповесць. Для ст. шк. узросту. / Прадм. А. Марціновіча. // П. Галавач.— Мн. : Маст. літ., 1996 — 222 с.
11. Колас, Я. Адшчапенец / Я. Колас. Збор твораў. У 20 т. Т. 12. Аповесці. // Якуб Колас; рэд. тома Т.С. Голуб, М.І. Мушынінскі; падрыхт. тэкстаў і камент. Т. Р. Строевай; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я.Купалы. — Мінск : Беларус. навука, 2010. — 518 с.